

I

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԾՆԴՅԱՆ
150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈԳԻՆ Է*

... Բայց – Թումանյանն է անհաս Արարատը
մեր նոր քերթության:
Եղիշե Չարենց

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Թումանյան, բազմաժանր, բանաստեղծ, արձակագիր, հրապարակախոս, գրականագետ, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ, բանահյուսություն, բալլադ, քառյակ, պոեմ:

Հովհաննես Թումանյանն այն գրողն է, որն ուղեկցում է հային մանկությունից մինչև խոր ծերություն: Նա ծնվել է հայի ազգային ոգին ամրացնելու և նրա էության մեջ քրիստոնեական մարդասիրությունը սերմանելու, ազգի նկարագիրը հետագա դարերում պայծառ պահելու համար: Նա իմաստուն ու մարգարե է, որից սովորելու անհրաժեշտություն ունեն ոչ միայն հայերը, այլև աշխարհի քաղաքակիրթ բոլոր ազգերը:

Հովհ. Թումանյանի ոչ երկարատև կյանքի պատմությունը լի է լուսավոր էջերով: Նա ծնվել է 1869-ին գեղատեսիլ Լոռու Դսեղ գյուղում՝ քահանայի ընտանիքում: Գրողի «Ինքնակենսագրությունը», որը սեղմ է, սակայն փաստահարուստ, գրվել է 1905-ին: Դրանում են կյանքի ու ստեղծագործության հիմնական բանալիները: Իր հոր մասին խոսում է խորին սիրով. «Իմ հայրը՝ Տեր-Թադևոսը, նույն գյուղի քահանան էր: Ամենալավ և ամենամեծ բանը, որ ես ունեցել եմ կյանքում, այդ եղել է իմ հայրը: Նա ազնիվ մարդ էր և ազնվական՝ բառի բովանդակ մտքով: Չափազանց մարդասեր ու առատաձեռն, առակախոս ու զվարճաբան, սակայն ուներ մի խոր լրջություն: Թեև քահանա, բայց նշանավոր հրացանաձիգ էր և ձի նստող¹: Թումանյանագետ Արամ Ինճիկյանը վկայում է, թե ուշ միջնադարյան որոշ վավերագրերում Թումանյան և Մամիկոնյան ազգանունները հիշատակվում են որպես միևնույն տոհմանուններ²:

¹ Հո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տ ի իր երկեր, հ. II, Երևան, 1985, էջ 243:

² Ա. Ի ն ճ ի կ յ ա ն. Հովհաննես Թումանյան, Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, 1869–1899, Երևան, 1969, էջ 15:

Ապագա Ամենայն հայոց բանաստեղծը սկզբնական կրթությունը ստացել է Դսեղում՝ Մահակ վարժապետի մոտ, որը երեխաներին սովորեցնում էր ծեծով՝ «գաւազանաւ երկաթեաւ»: Տասը տարեկանում Թումանյանը մեկնել է Ջալալօղլի (այժմ՝ Ստեփանավան) և սովորել Տիգրան վարժապետի դպրոցում: Հետո մեկնել է Թիֆլիս ու կրթությունը շարունակել Ներսիսյան դպրոցում, որը չի ավարտել նյութական պայմաններ չունենալու պատճառով: Ոտանավորներ է սկսել գրել 10–11 տարեկանից: Դրանք երգիծական էին, հայրենասիրական ու սիրային: 1881 կամ 1882 թ. է գրել մի սիրային ոտանավոր, որը միշտ հիշատակվում է բանաստեղծի կենսագրության մեջ.

Հոգո՛ւս հատոր,
 Սըրտի՛ս կըտոր,
 Դասիս համար
 Դու մի՛ հոգար.
 Թե կա՛ն դասեր,
 Կա՛նան սեր,
 Եվ ի՛նչ զարմանք,
 Ի՛մ աղավնյակ,
 Որ կենդանի
 Մի պատանի
 Սերը սըրտում՝
 Դաս է սերտում³:

Թումանյանը խոստովանում է, թե իր տպած ոտանավորներից ամենավաղ գրածը «Շունն ու կատուն» է: Սկզբնական շրջանում սիրել է ռուս բանաստեղծ Յու. Լերմոնտովին, սակայն, երբ ծանոթացել է եվրոպական բանաստեղծներին ու համաշխարհային գրականությանը, «... այն օրվանից ինձ համար ամենասիրելին մնում է Շեքսպիրը»⁴:

Բանաստեղծը վաղ է ամուսնացել՝ 1888 թ., Օլգա Մաճկալյանի (Թումանյան) հետ: Նրանք ունեցել են 10 զավակ՝ 4 տղաներ (Մուշեղ, Համիկ, Արտավազդ, Արեգ), 6 աղ-

³ Հո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տ ի Ր երկեր, հ. II, էջ 245: Հովհ. Թումանյանը ծանոթագրում է, թե առաջին և երկրորդ տողերը ընդունված տողեր էին սիրահարական բոլոր նամակների սկզբում, այսինքն՝ ինչպես միջնադարյան յուրօրինակ գրառաջքները XIX դ. վերջում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 246:

ջիկ (Աշխեն, Արփիկ, Նվարդ, Թամար, Սեդա, Անուշ)⁵: Օլգա Թումանյանը երկար է ապրել (1871–1971):

Ի դեպ, 1963-ին պրոֆեսոր Արշալույս Բաբայանը տողերիս հեղինակին և 3 այլ ուսանողների տարավ Երևանի Թումանյանի թանգարանը՝ Օլգա Թումանյանի հետ հանդիպելու: Բանաստեղծի կնոջն ուղեկցում էր դուստրը՝ Աշխեն Թումանյանը: Հանդիպումը կարճատև էր. Օլգա Թումանյանն ասաց, որ Թումանյանը միշտ իր հետ կապոցի մեջ տանում էր 2 գիրք՝ Շեքսպիր ու Աստվածաշունչ, նաև ավելացրեց. “Եթե Հովհաննեսը կենդանի լիներ, Սևանա լիճը չէր չորանա, նա այդ հարցը կլուծեր”:

Թումանյանի բոլոր զավակները եղել են մտավորականներ: Արտավազը որպես կամավոր մասնակցել է Արևմտահայաստանի ազատագրմանը և զոհվել է 1918 թ. Վանի վերջին նահանջի ժամանակ: Մյուս երեք որդիները՝ Մուշեղը, Հակիկը, Արեգը, 1937–1938 թթ. դարձել են ստալինյան բռնությունների զոհեր:

Աղջիկներից ամենից շատ Թումանյանի ստեղծագործությամբ զբաղվել է Նվարդը: Նա կարևոր դեր է կատարել գրողի երկերի գիտական հրատարակության գործում: Գործուն մասնակցություն է ունեցել նրա՝ Դսեղի տուն-թանգարանի և Երևանի թանգարանի ստեղծման հարցում: Բազմաթիվ գրքեր է գրել իր սիրելի հոր մասին⁶:

Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության վերաբերյալ բազում գրականագետներ գրել են ծավալուն հետազոտություններ: Հատկապես ակնառու է ակադեմիկոս Էդվարդ Ջրբաշյանի մեծ ավանդը Թումանյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը բազմակողմանի, մանրակրկիտ, համաշխարհային ու հայ գրականության տեսադաշտում հետազոտելու և գնահատելու խնդրում: Նրա շնորհիվ է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը իրականացրել Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուի տասը հատորների հրատարակումը, որոնց մի մասի ներածական հոդվածները և ծանոթագրությունները պատկանում են նրան: Էդ. Ջրբաշյանն իր ստեղծագործական կյանքի ողջ ընթացքում ուշադրության կենտրոնում է պահել Թումանյանի կյանքի և թողած գրական ժառանգության ուսումնասիրման բնագավառը, որի արդյունքում ստեղծվել են մեծարժեք գրքեր⁷ ու հոդվածներ:

⁵ Յոսի. Թումանյանի զավակների համառոտ կենսագրությունը տե՛ս Թումանյանի ընտանիքի նամականին, Կազմեց և ծանոթագրեց Իրմա Սաֆրազբեկյան, Խմբագիրներ՝ Լուսիկ Կարապետյան, Ազատ Եղիազարյան, Երևան, 2002, էջ 184–188:

⁶ Տե՛ս “Թումանյանի մանկությունն ու պատանեկությունը”, Երևան, 1938, “Հովհաննես Թումանյան (ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)”, Երևան, 1939, “Թումանյանը քննադատ”, Երևան, 1939, “Յոսի. Թումանյան. Մանկություն և պատանեկություն”, Երևան, 1955, “Հովհաննես Թումանյանը և ռուս գրականությունը”, Երևան, 1956, “Հուշեր և գրույցներ”, Երևան, 1969, “Թումանյանի մանկությունը”, Երևան, 1983:

⁷ “Թումանյանի պոեմները”, Երևան, 1964, 1986, “Թումանյանի բալլադները”, Երևան, 1969, 2004, “Թումանյան: Ստեղծագործության պրոբլեմներ”, Երևան, 1988, “Թումանյանը և հայ

Թումանյանի ստեղծագործությանն առանձին գրքերով անդրադարձել են նշանավոր գրականագետներ Ա. Տերտերյանը⁸, Ա. Ինճիկյանը⁹, Լ. Հախվերդյանը¹⁰, Մ. Մկրյանը¹¹, Հ. Թամրազյանը¹²: Գրականագետ Լ. Կարապետյանը¹³ գրել է Թումանյանի հասարակական գործունեության մասին, Թումանյանի անձին բազմաթիվ գրքեր է նվիրել ճարտարապետ Գառնիկ Շախկյանը¹⁴: Թումանյանի և ռուս գրողների սերտ կապերին է անդրադարձել գրականագետ Անուշավան Զաքարյանը¹⁵, իսկ թումանյանագետ Սուսաննա Հովհաննիսյանը¹⁶ մեծ գրողի 100-ամյա հոբելյանին ընդառաջ հրատարակել է 3 ծավալուն մենագրություն: Այս ցանկը կարելի է լրացնել բազում նոր անուններով. Հովհ. Թումանյանի թանգարանի տնօրեն Նարինե Թուխիկյան-Խաչատուրյանը¹⁷ կազմել է Թումանյանի “Մտքեր” ժողովածուն:

Հովհ. Թումանյանի կյանքի ընթացքը լայնորեն լուսաբանված է Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հրատարակած “Հայ նոր գրականության պատմության” հինգերորդ հատորում: Հողվածի հեղինակն է Էդ. Ջրբաշյանը¹⁸: Նա և Ա. Ինճիկյանն են խմբագրել 1964-ից լույս տեսնող “Թումանյան” Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ ժողովածուի հատորները:

Ներսիսյան դպրոցից հեռանալուց հետո Թումանյանը կեցության կարիքները հոգալու համար կատարել է զանազան աշխատանքներ. դարձել է տնային ուսուցիչ, մի կարճ ժամանակ՝ գործակատար, որպես գրագիր աշխատել է Թիֆլիսի հայոց հոգևոր կոնսիստորիայում: Հինգ տարի այդ ձանձրալի պաշտոնում տառապելուց հետո ըմբոստ ձևով հեռացել է: Աստված Թումանյանի ճակատին դրել էր մեծ բանաստեղծ ու մտածող դառնալու նշանը, և նա սկսում է գրական կյանքի իր որոնումները:

գրականության ավանդույթները”, Երևան, 1994, “Թումանյանի գրական ժառանգությունը”, Երևան, 2000:

⁸ “Յովհաննես Թումանեան, Հայրենի եզերքի քնարերգուն”, Վաղարշապատ, 1911:

⁹ “Հովհաննես Թումանյան: Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը”, Երևան, 1969:

¹⁰ “Թումանյանի աշխարհը”, Երևան, 1966, “Թումանյանը և հայոց պատմական ճակատագիրը”, Երևան, 2000:

¹¹ “Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունը”, Երևան, 1981:

¹² “Հովհաննես Թումանյան, Բանաստեղծը և մտածողը”, Երևան, 1995:

¹³ “Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը”, Երևան, 1992:

¹⁴ “Թումանյանի ընտանեկան աշխարհը”, Երևան, 2010, “Ժպտադեմ, զվարճախոս ու զարմանահրաշ մեր Թումանյանը”, Երևան, 2015:

¹⁵ “Ռուս գրողները Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը (1914–1920)”, Երևան, 1984, “Սերգեյ Գորոդեցկիի Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում”, Երևան, 2010:

¹⁶ “Ованес Туманян в годы Первой мировой войны”. Ереван, 2018; “Վերնատուն”, Երևան, 2018, “Հովհաննես Թումանյանը մանկագրության խաչմերուկներում”, Երևան, 2018:

¹⁷ “Հովհաննես Թումանյան. Մտքեր”, Երևան, 2011:

¹⁸ Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 246–260:

1890-ին Մոսկվայում լույս է տեսնում Թումանյանի անդրանիկ գիրքը՝ «Բանաստեղծություններ» խորագրով: Հասարակությունը ջերմորեն է ընդունում այն: 1892-ին լույս է տեսնում բանաստեղծությունների մի նոր գիրք, որում զետեղված էին «Անուշ», «Մարտ», «Մերժված օրենք» պոեմները, «Շունն ու կատուն», «Ախթամար» բալլադները:

Վահան Թոթովենցը Թումանյանին նվիրված իր հուշագրության մեջ հետաքրքիր դրվագ է պատմում «Շունն ու կատուն» բալլադի մասին. «Մի օր, էլի սեղանի շուրջը, Թումանյանն առաջարկեց խմել Անդրանիկի կենացը, և ինքը վերցրեց առաջին խոսքը:

– Մրանից 20 տարի առաջ,– սկսեց Թումանյանը,– կար երկու նշանավոր բան Խրիմյան Հայրիկը և իմ «Շունն ու կատուն», քսան տարի է անցել, բայց էլի երկու նշանավոր բան կա՝ իմ «Շունն ու կատուն» և Անդրանիկը. խմում եմ երկու նշանավորներից մեկի, Անդրանիկի կենացը:

Բոլորն էլ սկսեցին ծիծաղել: Անդրանիկն էլ ծիծաղեց: Անդրանիկը Թումանյանին պատասխանեց.

– Կանցնեն տարիներ, ո՛չ ես կլինեմ, ոչ էլ Թումանյանը, բայց կլինի մի նշանավոր բան՝ «Շունն ու կատուն», խմենք նրա կենացը»¹⁹:

Թումանյանի առաջընթացը գրականության ասպարեզում իր հիմքում ուներ ինքնակրթության ջրնդհատվող եռանդը: Նա մեծ գրքասեր էր և հայ գրողների մեջ եղել է առաջինը, որ շուրջ 10.000 տարալեզու գրքեր է ունեցել իր գրադարանում: Այժմ այդ գրքերից 8000-ից ավելին գտնվում են մեծ գրողի Երևանի թանգարանում: Գիրքը Թումանյանի համար պաշտամունք էր. նա գիտեր, որ հայ ժողովրդի մտքի առաջընթացն ապահովել են միջնադարյան մատյանները: Նա կարծես Դերենիկ Դեմիրճյանի հրաշք «Գիրք ծաղկանցի» հերոսներից էր, որոնց համար գիրքը հացից էլ թանկ էր: Օլգա Թումանյանը հիշում է. «Անկարելի է մոռանալ, թե ինչպես էր փայփայում իր գրադարանը: Երբ դեռ նոր էինք ամուսնացել, շարունակ նոր գրքեր էր առնում, թեև փողի պակասություն ունեինք: Հիշում եմ, ինչ դժվարությամբ էր ձարում «Հյուսիսափայլի» համարները, ամեն մի համարը հինգ ռուբլով: Տանից բացակայելիս, նամակներում գրում էր լավ նայիր երեխաներին ու գրադարանիս»²⁰:

Թումանյանը 1990-ականներին եռանդուն հանդես է գալիս «Մուրճ», «Աղբյուր», «Տարագ», «Թատրոն» պարբերականներում, հետագայում նա դառնալու էր «Հասկեր» մանկական հանդեսի հիմնական հեղինակներից:

Հայ գրական կյանքի առաջընթացն ապահովելու համար իր բնակարանում կազմակերպում է «Վերնատուն» (1899 թ.) գրական խմբակը, որի մշտական անդամներն էին Ղ. Աղայանը, Լ. Շանթը, Ավ. Բասահայանը, Դ. Դեմիրճյանը և Ն. Աղբալյանը: «Վերնատուն» վերաբերյալ մեծարժեք հուշեր են թողել Ավ. Բասահայանն ու Դ. Դեմիրճյանը:

¹⁹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 2009, էջ 142:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 341:

“Վերնատանը” հաճախակի հյուրեր են եղել Պ. Պոռշյանը, Մուրացանը, Վ. Փափազյանը, Կոմիտասը, Գ. Բաշինջաղյանը, Փ. Թերլեմեզյանը և ուրիշ մտավորականներ: “Ընթերցում էինք մեր նոր գրած բաները, քննադատում, կարծիքներ փոխանակում: Խոսում էինք հայ, ռուս և օտար գրական նորությունների մասին, հաղորդում իրար մեր սպավորությունները”²¹, – գրում է Իսահակյանը:

“Վերնատունը” եղել է արվեստի ու գրականության հայ նվիրյալների ներշնչման Պատնասը: Նրա հավաքների ժամանակ քննվել են տեսական հարցեր, արվել ճշգրիտ եզրահանգումներ, որոնց մի մասի հեղինակը հենց ինքը՝ Թումանյանն էր. “Բանաստեղծությունը չի գրվի հանգով ու վանկով, այլ սիրով ու զգացմունքով”, “Գրականությունը հայրենիք չունի, բայց յուրաքանչյուր հայրենիք իր գրականությունն ունի”, “Իզուր ջանք է՝ անտաղանդ մարդկանց օգնել՝ գրող դառնալու համար: Իր եղջյուրները պախրան ինքը պիտի շինե”²²:

Ինչպես Խ. Աբովյանն է “Վերք Հայաստանի” վեպում նկարագրում հայ Բագրատունիների մայրաքաղաք Անիի հիասքանչ ճարտարապետությունը, այնպես էլ Թումանյանն էր սքանչազած Անիի ավերակների հրաշագեղությունից ու նպատակ ուներ մի դրամա գրել Անիի կյանքից: Թումանյանն ասել է. “Մի թե այս գեղեցկությունը պիտի մեռնի առանց հետք թողնելու հայկական և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի վրա: Այսօր զարգացման ինչ աստիճանի հասած կլինեն մեր արվեստը, եթե թուրք-թաթար ցեղերը չքայքայեին մեր ժողովրդին”²³:

Դ. Դեմիրճյանը հիշում է, թե ինչպես էր Թումանյանը ծրագրում ողբերգություն գրել Արտաշես Բ-ի և նրա որդի Արտավազդի մասին²⁴: Գրողի կարծիքով նա ստեղծագործական գաղտնիքները վերցնում էր Շեքսպիրից և գործադրում Պուշկինի նման²⁵:

“Վերնատունը” դարձել է Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հիմնաքարը: Թումանյանը 1912–1921-ը եղել է Հայ գրողների տան, 1921–1922-ը համատեղել է Հայաստանի օգնության կոմիտեի և Թիֆլիսի Հայ արվեստի տան նախագահի պաշտոնները: Ինչ պաշտոն էլ նա վարել է, ունեցել է ազգային և քաղաքացիական պարտքի մեծ պատասխանատվություն:

Անհնար է առանց հիացմունքի ծանոթանալ այն փաստաթղթին, որով Թումանյանը 1921 թ. դիմում է Հայաստանի լուսժողովին.

“Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության
ընկեր լուսժողովին

²¹ Նույն տեղում, էջ 11:

²² Նույն տեղում, էջ 12:

²³ Նույն տեղում, էջ 14–15:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 26:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 27:

Իր ժամանակին Հայ գրողների ընկերությունը Թիֆլիզում Սայաթ-Նովայի ժառանգներից ձեռք էր բերել Սայաթ-Նովայի ձեռագիր տետրակը: Էդ տետրակը վարչության որոշումով պահվում էր ինձ մոտ: Հայ գրողների ընկերության անունը փոխվեց էս տարվա սկզբներում՝ դարձավ Հայ գրչի մշակների միություն: Այժմ հայ գրչի մշակների միության վարչության համաձայնությամբ հիշյալ տետրակը ուղարկում եմ Ձեզ՝ դնելու Հայաստանի թանգարանում: Տետրակը բաղկացած է 140 էջից և թվահամարված է հետագայում՝ իմ ձեռքով: Հայերեն երգերը գրված են վրացական տառերով, թուրքերեն երգերը՝ հայկական տառերով:

19/X 1921 Հայ գրչի մշակների միության
Թիֆլիզ նախագահ՝ Հոսի. Թումանյան²⁶:

Թումանյանը բազմաժանր գրող է՝ բանաստեղծ, արձակագիր, հրապարակախոս, գրաքննադատ, թարգմանիչ, բանագետ, գրականագետ: Նա եզակի է որպես հասարակական գործիչ:

Թումանյանի գրական ժառանգության պատկերներից են նրա անմոռաց և թեմատիկ բազմազանությունն ունեցող պոեմները: Դրանք Էդ. Ջրբաշյանը զետեղել է “Երկերի լիակատար ժողովածուի” III և IV հատորներում:

Առաջին պոեմը “Մարոն” է՝ գրված 1888-ին: Պոեմում պատկերված է իննամյա Մարոյի բռնի ամուսնությունը և նրա ողբերգական ինքնասպանությունը: Բանաստեղծը քննադատում է հայ նահապետական գյուղում տեղ գտած վաղ ամուսնության սովորությունը և դրա տխուր հետևանքները: Ի դեպ, նման մի պատմության հանդիպում ենք նաև Ա. Պուշկինի “Եվգենի Օնեգին” վեպ-պոեմում: Երբ պոեմի գլխավոր հերոսուհին՝ Տատյանան, իր դայակին հարցնում է, թե նա երիտասարդ ժամանակ արդյոք սիրահարված եղե՞լ է, դայակը ցավով հիշում է, որ իրեն բռնի ամուսնացրել են տասներեք տարեկանում, իսկ իր ամուսինը՝ Վանյան, իրենից էլ տարիքով փոքր էր²⁷:

²⁶ Սայաթ-Նովա. Խաղեր, Նմանահանություն, Երևան, 1963, էջ VIII:

²⁷ “Да как же ты венчалась, няня?” –

“Так, видно, Бог велел. Мой Ваня

Моложе был меня, мой свет,

А было мне тринадцать лет.

Недели две ходила сваха

К моей родне, и наконец

Благословил меня отец.

Я горько плакала со страха,

Мне с плачем косу расплели

Да с пенъем в церковь повели” (տե՛ս Ա. Ս. Սուսկին. Евгений Онегин. М., 1981, с. 87).

Նահապետական հայ գյուղի մեկ այլ թերությունը՝ սնահավատությունն է քննադատված «Լոռեցի Սաքոն» (1889–1902 թթ.) պոեմում, որը բանաստեղծի մտապատկերում մնացել է դեռ որպես մշակման ենթակա նյութ²⁸:

Արդեն առաջին երկու պոեմից պարզ է դառնում բանաստեղծի խոր մտահոգությունն իր ապրած ժամանակի հայ գյուղական կյանքի ներկայի ու ապագայի համար: Այդ մտահոգությունը շարունակվում է հաջորդ տարիներին՝ ներառելով թեմատիկ նոր շրջանակներ: 1889-ին գրված «Ալեք» պոեմում նկարագրվում են թուրքերի ավազակային հարձակումները հայկական գյուղերի վրա՝ ավարառություններ ու սպանություններ: Դրանց դեմ ըմբոստանում է խիզախ Ալեքը, որը սպանում է հայերին տանջող ավազակ Ալիին և ստանում հայ տերտերի օրհնանքը: Ալեքը տեր հորն ասում է.

Այն թուրք Ալին հենց այսօր
Մամադի դրախտը գնաց,
Իսկ զենքերն ինձ մնաց²⁹:

Թուրքերի գազանություններն են պատկերված «Մեհրի» պոեմում՝ գրված 1890-ին: Բանաստեղծը պոեմն սկսում է հակադրելով քաղաքակիրթ աշխարհը և թուրքական լծի տակ գտնվող Արևմտահայաստանը.

– Սիրելի Մեհրի, չէ՛, ամեն երկրում
Մարդիկ այսպիսի նեղություն չեն կրում.
Այս ի՞նչ երկիր է, տեր չըկա կարգին,
Ամեն ավազակ տեր է մեր գլխին...
Կնոջս տանից կառնեն – կըտանեն,
Որդիս կըխլեն կամ ինձ կըսպանեն...
Հալալ հաց չունենք թուրքիցն անկշտում,
Դառն աշխատում ենք ու դատարկ նստում³⁰:

Պոեմում պատկերված է նազելի ու խոնարհ հարս Մեհրին, որի պանդխտության մեկնած ամուսնուն սպանում է թուրք Օսմանն ու հետո առևանգում Մեհրիին ու պարծենում գյավուրին սպանելու համար: Պոեմն ավարտվում է հայ կնոջ վրեժխնդրությամբ՝ նա դաշունահարում է ամուսնուն սպանած Օսմանին, և վերջինս էլ սպանում է Մեհրիին:

²⁸ Տե՛ս Հովհ. Թումանյան. Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. III, Երևան, 1989, էջ 500–501:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 33:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

“Մերժված օրենքը” (1890 թ.) հեշտ նկատելի կրում է Յու. Լերմոնտովի “Մծիրի” պոեմի ազդեցությունը: Պոեմն աշխարհիկի և հոգևորի մշտական պայքարի դրսևորումն է: Երիտասարդ արեղան ընդվզում է ճգնակյաց կյանքի դեմ և վանահորից պահանջում՝ “մի աղջկա սեր ...”³¹: Պոեմն ավարտվում է վանահոր նզովքով և արեղայի վանքից հեռանալով:

“Հառաչանք” (1890-ական թվականներ) պոեմն անավարտ է: Նրանում Թումանյանը քննել է Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող արևելահայ գյուղի ցավոտ խնդիրները: Անմեղ չորան Չատիին սպառնում է Սիրիք քշվելու սարսափելի դատավճիռը: Պոեմի նախերգանքը հակադրում է բանաստեղծի հայրենի երկրի բնության գեղեցկությունը, որն իր վրա է կրում աստվածային արարչագործության հետքը, նույն երկրում առկա տիրոջների հառաչանք առաջացնող ցավալի դաժան իրականությանը: Պոեմում պատկերված է Լոռու գեղեցիկ բնության գրկում ապրող ութսունամյա ծերունու և քաղաքից եկած ուսանողի հանդիպումը, որը վերածվում է ծերունու խիստ մերկացնող մենախոսության. դրանում պատկերված է հայ գյուղի իրական կյանքը: Ութսունամյա ծերունին, կյանքով իմաստնացած, պահանջում է անհատի իրավունքների պաշտպանություն: Բշխանության ներկայացուցիչները գողերին գողակից են, թավաղները՝ անբան ու դաժան: Գյուղացիներից ոմանք դիմում են տարերային ապստամբության:

Դարձել է աշխարքն, ախպե՛ր, առ ու փախ,
Մերը դարձել սուր ու ջուրը՝ արին,
Ոչ ամոթ ունի ուժեղը, ոչ վախ,
Վայը եկել է տարել տրկարին³²:

Թումանյանի գլուխգործոցներից է “Անուշ” պոեմը, որի վերամշակման վրա բանաստեղծն աշխատել է ողջ ստեղծագործական կյանքի ընթացքում: “Անուշ” պոեմում, ավելի քան մյուս պոեմներում, առկա է հայ ժողովրդի բանահյուսության ազդեցությունը: Ժողովրդական բնության, սիրո, վիճակի, սգո երգերը որոշակի ազդեցություն են թողել պոեմի շարադրանքի վրա: Այն ունի երաժշտական հնչողություն թե՛ քնարական հատվածներում և թե՛ պատմողական մասերում: “Անուշը” հավերժական սիրո փառաբանումն է, որը հաճախ իրական կյանքում չկա, բայց պետք է լինի: Սյուժեի ընթացքը խիստ տպավորիչ է: Պատահական չէ, որ այդ պոեմն է ընկած Արմեն Տիգրանյանի գլուխգործոցի “Անուշ” օպերայի հիմքում, որը 1912 թ. Ալեքսանդրապոլում բեմադրվելուց հետո առ այսօր չի իջնում Հայաստանի պետական օպերայի բեմահար-

³¹ Նույն տեղում, էջ 63:

³² Նույն տեղում, էջ 73:

թակից: Թումանյանի պոեմի գլխավոր կերպարները՝ Անուշն ու Մարոն, հուզում են իրենց մաքուր ու անկեղծ սիրով: Նրանց համար սերը սեփական կյանքից էլ թանկ է.

Ա՛խ, կըմեռնեմ՝ ամա նա
Վա՛յ թե հանկարծ իմանա,
Ես ազատվեմ էս ցավից,
Աչքը լալով նա մընա³³:

Հուզիչ է Անուշի սիրո տազնապը. նա Մարոյից հավերժ սիրելու հավաստիացումներ է պահանջում.

Վաղո՛ւց, վաղուց ես դու ինձ մոռացել...
Ես ե՛րբ եմ եկել էստեղ քարացել
Ու մընում եմ քեզ, մընո՛ւմ, անիրավ,
Էնքան մընացի՝ աչքըս ջուր դառավ³⁴:

Փոխադարձ սերն էլ ունի տվայտանքներ՝ այն կորցնելու վտանգը, որովհետև ճշմարիտ սերն առանց կորստի վախի չի լինում: Այս ճշմարտության մասին Թումանյանը գրել է Նաղաշ Հովնաթանի սիրո երգերը վերլուծելիս: Ուշագրավ է բանաստեղծի եզրահանգումը. «Ազահ է սերը, անվերջ են նրա պահանջներն ու տրտունջները և տարորինակ»³⁵:

“Անուշ” պոեմում բոլոր կերպարները տեսանելի են, հայ գյուղի կյանքի տոնախմբություններն ու սովորությունները՝ հետաքրքիր: Ամեն ինչ թվում է խաղաղ ու երազային մինչև հարսանքի չարաբաստիկ միջադեպը, երբ աղաթը մոռացած Մարոն Անուշի սիրառատ հայացքի տակ գետնում է Մոսիին: Թումանյանը սիրով է լցված դեպի պոեմի բոլոր հերոսները: Եթե ողբերգական վախճան ունեցան Անուշն ու Մարոն, ապա մեծագույն դժբախտն է նաև ընկերասպան Մոսին: Մեծարժեք են հատկապես Համբարձման առավոտի և ձմռան հարսանիքի նկարագրերը. սրանք ազգագրական գոհարներ են, որոնցում բանահավաքն ու հանձարեղ բանաստեղծը հանդես են գալիս միասնական: Վ. Բրյուսովը, որը “Հայաստանի պոեզիան” ժողովածուում մեծ տեղ է հատկացրել Թումանյանի ստեղծագործությանը, եզրակացնում է, թե Թումանյանը հենց ինքը Հայաստանն է՝ հին ու նոր, նաև վերածնված մեծ վարպետի գրչով³⁶:

³³ Նույն տեղում, էջ 101:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 87:

³⁵ Հոսի. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. VI, Երևան, 1994, էջ 324:

³⁶ Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней, в переводах русских поэтов. Редакция, вступительный очерк и примечания Валерия Брюсова. Ереван, 1987, с. 79.

XX դ. առաջին կեսի համաշխարհային գրականության մեծերից էր իսպանացի բանաստեղծ և դրամատուրգ Ֆեդերիկո Գարսիա Լորկան (1899–1936), որի լավագույն ողբերգությունը՝ «Արյունոտ հարսանիք» («Blood Wedding») թարգմանված է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Գարսիա Լորկան իր այս երկում շատ մեծ տեղ է տվել իսպանական ժողովրդական ծիսական երգերին³⁷, մի իրողություն, որն առկա է Թումանյանի «Անուշ» պոեմում:

«Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում «Անուշ» պոեմը թարգմանել է Վյաչեսլավ Իվանովը³⁸:

«Դեպի անհունը» պոեմի վրա Թումանյանը երկար է աշխատել՝ 1894–1903 թթ.: Նրանում կյանքի ու մահվան փոխհարաբերությունները քննված են քրիստոնեական վարդապետության դիրքերից: Պոեմն ամբողջովին այլաբանություն է. սիրելի վաղամեռիկ աղջկա կերպարում Թումանյանի հայրն է. Դեմիրճյանը վկայում է. «Հոր մասին գրույցը Թումանյանի նվիրական նյութերից էր: Վերջում ինձ մի օր էլ նա հասկացրեց, որ «Դեպի անհունը» պոեմի մեռած կինը նրա համար արտաքին, հնարովի պատկեր է միայն, որ նա այդ կնոջ մեջ դրել է իր որդիական սերը դեպի հայրը»³⁹:

«Պոետն ու մուսան» (1894–1903 թթ.) պոեմը երգիծական շեշտերով քննադատում է իրենց քնարին դավաճանած բանաստեղծներին, որոնք կարող են հանուն փողի «դավաճանել իրենց քնարին»: Այս պոեմի որոշ հատվածներ մի անգամ կարդալով՝ կարելի է անգիր արտասանել, և հաճախ դրանք կրկնվում են մտավորականների բանավոր խոսքում՝ որպես բանաձև մամոնայի ավերիչ ուժի.

Փողի քրսակը, փողի քրսակը,
Բարձրացրնում է մարդու հասակը,
Գեղեցկացնում է հրրեշ տրգեղին,
Սրբբազործում է գարշն ու աղտեղին:
...Պրճնում ճակատը լիրբ ավազակի,
Կանգնեցնում արձան անվախճան փառքի:
...Նրրա վրրա է աշխարքը կանգնած.
Նա մեր հոգին է, մեր երկրորդ աստված⁴⁰:

Թումանյանի ստեղծագործության փառահեղ էջերից է «Սասունցի Դավիթ» պոեմը՝ գրված 1902-ին, երբ բանաստեղծը ձեռք էր բերել անվիճելի հեղինակություն հայ գրական կյանքում: Էդ. Ջրբաշյանը նշում է, թե «նույնիսկ իր այս ամենակատարյալ տար-

³⁷ Տե՛ս The Reader's Companion to World Literature, Second edition, London, 2002, p. 282.

³⁸ «Поэзия Армении», с. 334–359.

³⁹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 26:

⁴⁰ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. III, էջ 139:

բերակով, պոեմը չէր բավարարում ժողովրդական վիպերգության գեղարվեստական մշակման թումանյանական իդեալին⁴¹: Բանաստեղծը վկայում է, թե “Մասունցի Դավիթ” էպոսը գրելիս օգտվել է այն ժամանակ արդեն տպագրված 5 պատումներից, որոնց մեջ առաջին հերթին՝

ա) “Մասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ”, Սրվանձտյանցի, Կ. Պոլիս, 1874,

բ) “Դավիթ և Մհեր”, Մ. Աբեղյան, Շուշի, 1889⁴²:

Անվերապահ կարելի է ասել, որ հայկական էպոսի թումանյանական մշակումը ցարդ չգերազանցված է: Թումանյանը գիտեր, որ ամեն ժողովուրդ իր էպոսի գլխավոր հերոսի մեջ դնում է ազգային բնավորության լավագույն գծերը: Այդպիսին է հենց նրա կերտած Մասունցի Դավիթը, որը նույնական է ժողովրդական բանահյուսների նկարագրած կերպարի հետ: Բանաստեղծը հարազատ է մնացել ժողովրդական էպոսի սյուժետային ընթացքին, բովանդակային մանրամասներին ու ոճերին՝ դրանք համաբերելով գերազանց: Նրա մշակումը շատ հատվածներով նույնն է 1939-ին հրատարակված համահավաք բնագրում եղածներին:

Թումանյան “Մասունցի Դավիթ”

“Ով քրնած է՝ արթուն կացե՛ք,
 Ով արթուն է՝ էլե՛ք, կեցե՛ք,
 Ով կեցել էք՝ զենք կապեցե՛ք,
 Չենք եք կապել՝ ձի թամբեցե՛ք,
 Ձի եք թամբել՝ էլե՛ք, հեծե՛ք.
 Հետո չասեք՝ թե մենք քրնած՝
 Դավիթ գող-գող եկավ, զրնաց...”⁴³

“Մասունցի Դավիթ” համահավաք բնագիր

“Ով քրնած է՝ արթուն կացեք,
 Ով արթուն է՝ ձիե՛ր թամբեք,
 Ով թամբեր է՝ զենքե՛ր կապեք,
 Ով կապեր է՝ էլե՛ք, հեծե՛ք,
 Չասեք Դավիթ գող-գող եկավ,
 Գող-գող զրնաց”⁴⁴:

⁴¹ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ե Լ Շ, հ. IV, Երևան, 1991, էջ 528:

⁴² Նույն տեղում, էջ 521:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 29:

⁴⁴ Մասունցի Դավիթ. Հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1961, էջ 234:

“Մասունցի Դավիթ” պոեմի վրա Թումանյանը երկար է աշխատել՝ փորձելով այն կատարելագործել: Այս հերոսական պոեմը բանաստեղծը գրում էր մանուկների համար, այդ պատճառով ժողովրդական պատումից չի ներառել բավականին մանրամասներ, որոնք նրա կարծիքով ճիշտ չէին երեխայի հայրենասիրական դաստիարակության համար⁴⁵:

“Թմկաբերդի առումը” (1902–1904 թթ.) ունի բանահյուսական հիմք. այուժեի հիմնական տարրերը Երվանդ Լալայանի “Ջավախքի բուրմունք” ժողովածուից են: Պոեմի գլխավոր միտքն արտահայտված է “Նախերգանքում”: Գործի անմահության գաղափարը շեշտվել է վաղնջական ժամանակներից.

Գործն է անմահ, լա՛վ իմացեք,
Որ խոսվում է դարեդար,
Երնե՛կ նըրան, որ իր գործով
Կապրի անվերջ, անդադար⁴⁶:

Պոեմի “Նախերգանքի” որոշ տողեր դարձել են թևավոր խոսքեր: Նշանավոր բյուզանդագետ, հայագետ Նիկողայոս Ադոնցը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա-ի հիշատակին ասված խոսքում նախ կարևորում է հայոց եկեղեցու դերը. “Հայոց եկեղեցին մեր գոյության խարիսխն է, մի օղակ և կապ, ցան ու ցրիվ հայության”⁴⁷: Ապա վերհիշում է, թե չար մարդիկ ինչպես են բացեփրաց անարգանք տեղացել ընտրյալ Հայրապետի գլխին. “Վատ բանը, չարագործությունը թանձր ամպի նման մթազնում է հորիզոնը, տեսության ոլորտները: Անեճք վատ մարդու վատ արարքին, պետք է կրկնել բանաստեղծին և անցնել մոտեն”⁴⁸:

Ադոնցը չի կրկնում “Թմկաբերդի առումը” պոեմի հետևյալ խոսքերը՝ վստահ լինելով, որ բոլորը դրանք գիտեն.

Չարն էլ է միշտ ապրում անմեռ,
Անե՛ճք նըրա չար գործին ...⁴⁹

Թումանյանը հիանալի գիտեր հայ ժողովրդի պատմությունը: Նա բնագրով կարդացել էր միջնադարի պատմիչներին, ծանոթ էր Միքայել Չամչյանցի “Հայոց պատմության” երեք հատորներին և քաջատեղյակ էր իր հայրենիքի պատմության դժվար ըն-

⁴⁵ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. IV, էջ 542–543:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 47:

⁴⁷ Ն. Ադոնց. Երկեր, հ. Զ, Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2012, էջ 482:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 284:

⁴⁹ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. IV, էջ 47:

թացքին ու մաքառումներին: Նա երագում էր տառապած երկրի համար “մի ազգային, մեծ պոեմա ձևել”⁵⁰: Էդ. Ջրբաշյանի կարծիքով “Հին կռիվը” հենց այդ պոեմն է, որի որոշ հատվածներ անդարձ կորել են 1911 թ. “Հորիզոնի” խմբագրությունում և բանաստեղծի տանն իրականացված խուզարկության ժամանակ:

“Հին կռիվը” պոեմի վրա Թումանյանն աշխատել է 1902–1906 թթ.: Պոեմի երկրորդ երգի “Նախերգանքը” “Հայոց լեռներում” հանճարեղ բանաստեղծությունն է, որը ներկա օրերում տպագրվում է պոեմից անջատ: Արևմտահայության ճակատագիրը Թումանյանի անամոք ցավն էր. նա զգում էր, որ դարեր ի վեր, դաժան ճակատագրին դիմակայելով, արևմտահայերը հասել են XX դ., սակայն թուրքական հայաջինջ քաղաքականությունը ստիպում է իրեն հեծեճալ իր հայրենակիցների ճակատագրի համար: Պոեմն ունի գլխավոր հերոս Վահան անունով, որն իր կյանքը պատրաստ է նվիրել հայրենիքի ազատագրմանը: Վահանը մենակ չէ. նրա հետ են կտրիճ հայ տղաները, որոնց երգում են չուրիսի հատուկ համար պատրաստ մարտիկի երդումը.

Ազատության որդիքն ենք մենք՝
Թրոսձ դեպի ապագան:
Էսպես խըմբով սըլանում ենք,
Ո՞վ կըփակի մեր ճամփան.
...Հե՛յ, գալիս ենք, ո՞վ տանջվածներ,
Գալիս ենք մենք զինավառ,
Ե՛վ ազատ օր, և՛ կյանք, և՛ սեր՝
Ողջ բերում ենք ձեզ համար⁵¹:

Պոեմն անավարտ է. վերջին հատվածում Կովկասից եկած հայ կտրիճները հայտնվում են արևմտահայի տանը՝ պատրաստ նրանց ազատություն բերելու: Պոեմը վերստին հաստատում է Թումանյանի ազգային միասնության գաղափարը:

“Հազարան բլբուլ” պոեմը (1898–1914 թթ.) Թումանյանի գրական կյանքի գերագույն նպատակն է եղել: Ժողովրդական հեքիաթները, որոնք ձևավորվել են վաղնջական ժամանակներում, շարունակել են իրենց նորանոր դրսևորումներով զարգանալ մինչև մեր ժամանակները: Ավելին, հիմա, երբ մարդը կարող է տիեզերանավով իջնել լուսնի վրա, երբ տեխնիկական առաջընթացի հետևանքով գնացքները, ռազմական ինքնաթիռները թռչում են առանց մեքենավարի և օդաչուի, Հռիփլուղը նկարահանում է մարտաֆիլմեր, որոնք համահունչ են վաղնջական ժամանակների հրաշապատում հեքիաթներին: Թումանյանը գիտեր, որ հեքիաթում մարդը հասնում է իր նպատակին, բարին հաղթում է չարին: Նա մի զրույցի ժամանակ իր դստերը՝ Նվարդին, ասել է. “Հե-

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 555:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 68:

քիաթը ամենաբարձր ստեղծագործությունն է. նույնիսկ հանճարները հեքիաթ չեն կարողանում ստեղծել, բայց հեքիաթների են ձգտում⁵²:

“Հազարան բլբուլ” հեքիաթը կա և՛ ռուս, և՛ եվրոպական բանահյուսության մեջ: Այն առկա է նաև Արևելքի ժողովուրդների մոտ: Հեքիաթը պատմում է հազարան բլբուլի հրաշագործ հատկության մասին: Թռչունը կարող է վերակենդանացնել անդարձ չորացած այգին, վերակենդանացնել մեռած մարդուն⁵³: Սա մարդկության հավերժական երազանքն է, իրական կյանքից ծնված երազանք, որ ուղեկցում է մարդկությանը: Թումանյանին մշտապես հուզել են գոյի խնդիրները. նա ցավով տեսնում էր, թե մարդիկ որքան են հեռանում աստվածային պատվիրաններից: Մեծ գրողը հավատում էր գրականության՝ կյանքի վրա ունեցած ներգործությանը: “Հազարան բլբուլը” սյուժետային բովանդակությամբ համապատասխանում էր գրողի նպատակադրմանը՝ հասնել մարդկությանը չար ուժերից փրկելու վիճակին: Ինչպես փաստում է Էդ. Ջրբաշյանը, բանաստեղծը շուրջ երեսուն տարի “Հազարան բլբուլ” պոեմի վրա աշխատել է: Եվ քանի որ չի հասցրել իրականացնել իր երազանքը, ապա 1923 թ. հունվարի 13-ին ասել է. “Ա՛խ, երանի “Հազարան բլբուլս” գրած լինեի ... ի՛նչ լավ կլինեի ...”⁵⁴:

Թումանյանը նաև պատմվածքի վարպետ էր: Ընթերցողը, եթե կարդում է գրողի պատմվածքները, դրանք նրա մտապատկերում և հիշողության մեջ մնում են ընդմիջտ:

Պատմվածքները գյուղական կյանքն են պատկերում. դրանցում հայ ազնիվ գյուղացին է իր բազում հոգսերով, կյանքի սեփական փիլիսոփայությամբ: Երկար տարիներ հայ ընթերցողի սիրելի պատմվածքներն են եղել “Գիքորը”, “Գաբո բիձու շերամապահությունը”, “Երկաթուղու շինությունը”, “Գրագը”, “Մայրը”, “Եղջերուն”, “Նետյի քարաբաղնիսը”, “Քեռի Խեչանը”, “Գելը”, “Իմ ընկեր Նետն”:

“Գիքորը” պատմվածքը (1895 թ.) բեմադրվել է և՛ տիկնիկային թատրոնում, և՛ վերածվել գեղարվեստական կինոնկարի ու ոչ մեկ անգամ: Պատմվածքն աչքի է ընկնում խոր ռեալիզմով: Գյուղացի Համբոն իր տասներկու տարեկան որդուն՝ Գիքորին, քաղաք է տանում, որ մարդ դառնա և իր ընտանիքի բազում հոգսերը թեթևացնի: Համբոն իր պարզամտությամբ պատկերացում չունի քաղաքային կյանքի իրական պատկերի մասին: Գիքորը կործանվում է քաղաքում: Պատմվածքում կա այն ճշմարիտ միտքը, թե քաղաքը չի կարող փրկել գյուղը ու նրա բնակիչներին: Պատումի մեջ առկա է մի խորհրդանիշային տեսարան: Քուռ գետում ձկնորսները ձուկ էին որսում: Գիքորը կամրջից նայում է և ամեն անգամ ուռկանը ջրից հանելիս փորձում է իր, քրոջ՝ Չանիի, եղբոր՝ Գալոյի բախտը: Սակայն ուռկանը միջտ էլ դատարկ է դուրս գալիս⁵⁵: Դժբախտ

⁵² Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 5, էջ 327:

⁵³ Հ ռ վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. IV, էջ 566:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 569:

⁵⁵ Հ ռ վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տ ի ի ռ երկեր, հ. II, էջ 25:

էր ոչ միայն Գիքորը, այլև նրա ողջ ընտանիքը: Դա երևում է նաև Համբոյի նամակից. «Մեր սիրելի որդի Գիքոր. ահա իմացած լինես, որ տեղներս շատ նեղ ա, և խարջը սաստիկ ուզում են և փող չենք ճարում, և նանն ու Զանին տկլոր են, և տեղներս շատ նեղ ա»⁵⁶: Պատմվածքը գրված է ցնցող ռեալիզմով, այն հավասարապես տակնուվրա է անում թե՛ երեխաների և թե՛ մեծերի ներաշխարհը:

Կրթված մարդու և նահապետական հայ գյուղացու կենսաճանաչողության տարբերությունն է պատկերված «Գաբո բիձու շերամապահությունը» պատմվածքում (1899 թ.): Շերամապահության մասին տարրական գիտելիքներ չունեցող Գաբո բիձան հետևում է քաղաքում կրթված մարդկանց, որոնք ուզում են գյուղի կյանքը փոխել՝ հուշելով, թե կարելի է ավելի լավ ապրել, եթե զարկ տան շերամապահությանն ու մեղվապահությանը:

«Երկաթուղու շինությունը» պատմվածքը (1897–1908 թթ.) նկարագրում է գյուղացու ընդդիմանալը տեխնիկական առաջընթացին: Միաժամանակ հայ հյուրընկալ գյուղացին չի պատկերացնում, թե ինչու երկաթուղու վրա աշխատող մարդիկ, երբ այնուր կամ մաձուն են վերցնում, հարցնում են, թե ինչ արժե, որ վճարեն.

«– Ոչինչ, ուստա, ոչինչ չի հարկավոր, քեզ փեշքեշ, մեր աշխարքումը դարիբից հացի փող չեն առնիլ, էդ տեսակ ադաթ չկա ...»⁵⁷, – ասավ Ուհանես բիձեն ու շարունակեց իր չիրուխը ծխել:

«Մայրը» պատմվածքը (1908 թ.) ներկայացնում է, թե կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների մոտ նույնպես ուժեղ է մայրական բնագործ: Ծիծեռնակը բնից դուրս ընկած ճուտին, որին կատուն ուտում է, չկարողանալով ազատել կատվի ճանկերից, ինքնասպան է լինում: Զգայուն գրողը պատմվածքն ավարտում է այսպես. «Մի գարնան իրիկուն էր, որ այս դեպքը պատահեց: Շատ տարիներ են անցել, բայց ես չեմ մոռանում ոչ այս դեպքը, ոչ այն գարնան իրիկունը, երբ ես առաջին անգամ իմացա, որ ծիծեռնակի մայրն էլ մայր է, ու սիրտն էլ սիրտ է, ինչպես մերը»⁵⁸:

1914-ին է գրվել «Իմ ընկեր Նեսոն» պատմվածքը, որը յուրօրինակ զգուշացում է մարդկությանը, թե տաղանդավոր երեխան հասարակական ու տնտեսական դժվար պայմանների հետևանքով կարող է կորցնել աստվածաշնորհ ձիրքը և վերածվել բթացած գողի: Նեսոն, ըստ պատմվածքի, հեղինակի մանկության ընկերն էր. ուշիմ, ընդունակ, վառ երևակայության տեր: Գյուղում ուսումնարան է բացվում, որի վարձը տարեկան 3 տուրլի էր: Շատ քիչ երեխաներ գնացին ուսումնարան: Ընդունակ Նեսոն դուրս մնացած ընկերների մեջ էր: Նեսոն իրեն գետնին խփելով լալիս էր, որ հայրն իրեն էլ ուղարկի ուսումնարան: Հոր պատասխանն էր. «Կա ո չ, կա ո չ, ա յ ոչ ու փուչ, որտե-

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 41:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 50:

դի՞ց տամ... Երեք մանեթ ունենամ՝ կտանեմ հացի կտամ, կբերեմ կուտեք, հրես մնացել էք սոված նստած. կա ո՛չ...⁵⁹:

Պերճ Պոռոշյանի հոբելյանին նվիրված բանաստեղծության մեջ Թումանյանը գրել է.

Հայ գյուղացին ցավեր ուներ
Խեղդված իրան խուլ խրճիթում,
Այն ցավերին լեզու տրվիր
Ու խոսեցիր ամեն սրտում⁶⁰:

Այս բնութագիրը լիովին համապատասխան է Թումանյանի պատմվածքներին, միայն մի հավելումով. նա դասականության անհամեմատ բարձր մակարդակ է:

Թումանյանը ժողովրդական բանահյուսության բացառիկ սիրահար էր: Այդ իսկ պատճառով նա բանահյուսությունից վերցնում էր ժանրեր, թեմաներ, ոճեր, նույնիսկ ամբողջական նույնական հատվածներ: Դա հիանալի երևում է նրա բալլադներում, լեզենդներում, հեքիաթներում, աշխատանքի երգերում, մանկական ոտանավորներում: “Հայոց դրամբյանիզմն ու էս” մեծարժեք հոդվածում բանաստեղծը գրում է. “Իսկ մի բանաստեղծ Պուշկին նույն ժողովրդից վերցնում է նույն հեքիաթը և գրում է. “Сказка о рыбке и рыбаке”:

Գրում է ու ստորագրում Ալեքսանդր Պուշկին: Եվ որովհետև երբ ասում են հեքիաթ, առակ, լեզենդ, ամեն մի գրականությունից տարրական հասկացողություն ունեցող մարդ, մինչև իսկ ռամիկը, գիտեն, որ էդ կնշանակի ընդհանուր, ժողովրդական ստեղծագործություն, որ ամեն մարդ էլ կարող է նյութ առնել ու գրել, պատմելով, փոփոխելով, ավելացնելով ու պակասեցնելով, հեռանալով կամ մոտիկ մնալով⁶¹:

Թումանյանի ժողովրդական ծագում ունեցող բալլադները շատ-շատ են: Դրանցից են “Շունն ու կատուն”, “Ախթամար”, “Փարվանա”, “Լուսավորչի կանթեղը”, “Չարի վերջը”, “Մի կաթիլ մեղրը”, “Աղավնու վանքը”, “Թագավորն ու չարչին” և ուրիշներ: Բանաստեղծը ոչ միայն օգտվում էր հայ և օտար ազգերի բանահավաքների նյութերից, այլև հայ միջնադարյան պատմիչներից ու տաղասացներից:

“Փարվանա” լեզենդում (1902 թ.) Փարվանա ամրոցի արքայի չնաշխարհիկ գեղեցկություն ունեցող աղջիկը իր փեսացուներից պահանջում է անշեջ հուր, սակայն վերջիններս չգտնելով անշեջ հուրը՝ վերածվում են թիթեռների ու վագում են դեպի հուրը և այրվում:

Նկատենք, որ XV դ. տաղասաց Հովհաննես Թլկուրանցու սիրո երկու տարբեր տաղերում կան սիրահար թիթեռի՝ կրակի մեջ այրվելու համեմատությունները.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 90:

⁶⁰ Հ ռ վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. I, Երևան, 2018, էջ 196:

⁶¹ Հ ռ վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տր ա ն ի, Հրանտ Մայթնոսյանի ընտրությամբ, Երևան, 2001, էջ 597:

Զետ ըզթիթեղն ի մումն ի մօտ,
Այրումն եկեր եմ, չկայ ճար...⁶²

Մեկ այլ տաղում՝

Քան զթիթեխն ի հուրն որ է վառման,
Եկայ, որ այրիմ և մոծիր դառնամ ...⁶³

Հրաշալի մշակում է “Լուսավորչի կանթեղը”։ Հայ ժողովուրդը հավատում է, թե քանի Արագածի գլխին վառվում է Լուսավորչի կանթեղը, ինքը հարատևելու է։ Այս հավատն ամեն հայի մեջ ամրապնդում է Թումանյանը, որովհետև ինչպես անհատը, այնպես էլ ամեն ազգ ուժ է ստանում հավատով.

Ով անմեղ է, լիքը սիրով
Ու հավատով անսասան,
Ով նայում է վառ հույսերով
Դեպի հայոց ապագան ...⁶⁴

“Աղավնու վանքը” (1912 թ.) բանաստեղծը ներկայացնում է որպես ազգային ավանդություն։ Արևելքի դաժան տիրակալներից էր Լենկ Թեմուրը, որն ավերել է նաև ողջ Հայաստանը։ Օհաննավանքի ծերուկ վանական Օհանը, երբ տեսնում է բռնակալի անօրինություններն իր հայրենակիցների գլխին, վրդովված դուրս է գալիս վանքից ու քայլում Սևանի ջինջ ջրերի վրա։ Տեսնելով այդ հրաշքը՝ Լենկ Թեմուրը հասկանում է, որ ձերուկն Աստծու ընտրյալն է, և նրան խոստանում գանձ, իշխանություն, փառք։ Ծերունին բռնակալից խնդրում է ազատ արձակել հայ գերյալներն։ Լենկ Թեմուրը համաձայնվում է ազատել այնքան մարդու, որքան կտեղավորի վանքը։ Սակայն սուրբ ծերունու աղոթքով և Աստծու կամքով գերիները դառնում են աղավնիներ և իրենց լեռներում կրկին մարդու վերածվում.

Իր սուրբ աղոթքով, կամքով Վերինի,
Փոխել է իսկույն դարձրել աղավնի,
Բաց պատուհանից թողել ամենքին,
Թըռցրել դեպ իրենց լեռները կրկին,
Ու հիմի վանքում էլ չըկա ոչ ոք,

⁶² Հ ն վ հ. Թ լ կ ու ր ա ն ց ի. Տաղեր, Աշխատասիրությանը Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960, էջ 132:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 155:

⁶⁴ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ընտրանի, էջ 116:

Ինքն է աղոթում մենակ, ծընկաչոք⁶⁵:

Թումանյանը հիանալի հեքիաթասաց է ու ավելի շատ մշակել է իրապատում հեքիաթներ, որոնց պսակը «Քաջ Նազարն» է: Ինքը՝ գրողը, շատ է հավանել Գ. Սրվանձտյանցի «Դժիկոն» հեքիաթի սեփական մշակումը, որում պահպանել է հեքիաթի հիմնական բովանդակությունը ու այն հարստացրել նորանոր էական մանրամասներով: Քաջնազարականությունը գրողը համարում է հավերժական երևույթ ու չարիք.

– Ի՛նչ քաջություն, ի՛նչ խելք, ի՛նչ հանճար. դատարկ բաներ են բոլորը: Բանը մարդու բախտն է: Բախտ ունե՛ս՝ քե՛ֆ արա ...

Եվ ասում են՝ մինչև էսօր էլ քե՛ֆ է անում Քաջ Նազարը ու ծիծաղում աշխարհիքի վրա⁶⁶:

Հիացական գնահատական տալով Թումանյանի «Քաջ Նազար» հեքիաթին՝ Նիկոլ Աղբալյանը շեշտում է. «Հեղինակը այս գրվածքի մեջ ևս օգտագործում է մեր ժողովրդական անգիր բանահյուսության անհատնում շտեմարանը՝ իր ընտրած նյութը մշակելով հայ ժողովրդի ոգով ու ոճով»⁶⁷:

Հատկապես իրապատում հեքիաթներում գրողը հարազատ է մնացել ժողովրդական պատումներին: Այդպիսի հեքիաթներից են «Տերն ու ծառան», «Սուտլիկ որսկանը», «Անբան Հուրին», «Բարեկենդանը», «Կիկոսի մահը», «Սուտասանը» և ուրիշներ:

«Տերն ու ծառան» հեքիաթը ժողովրդական «Էրոն ու Տերոն» հեքիաթի մշակումն է, որում հեքիաթի վերջում առկա է բանահյուսական պատումի մի կարևոր շեղում: «Էրոն ու Տերոն» հեքիաթում փոքր եղբայրը սպանում է ազաի հարուստին, ամուսնանում նրա կնոջ հետ և տիրանում ողջ հարստությանը: Թումանյանի մշակած հեքիաթի ավարտում տեսնում ենք փոքր եղբոր բարոյական գերազանցությունը հարուստից. «Էսպես հարուստը խելոքանում է, իսկ փոքր ախպերը մեծ ախպոր տված պարտքի թուղթը պատռում է, հազար մանեթ տուգանքն էլ առնում ու վերադառնում տուն»⁶⁸:

Թումանյանը հայ երեխաների համար թարգմանել է հնդկական, ռուսական, արաբական հեքիաթներ: Եվրոպացի գրողներից հայերենի փոխադրել Գրիմս եղբայրների, Շառլ Պերոյի հանրահայտ հեքիաթները: Շ. Պերոյի «Կարմիր գլխարկը» ավարտի մասում լիովին տարբեր է բնագրից: Բնագրում գայլն ուտում է և՛ տատիկին, և՛ Կարմիր գլխարկին. «Այս չար գայլը հարձակվեց Կարմիր գլխարկի վրա և կերավ նրան»⁶⁹: Իսկ Թումանյանի մոտ որսորդը փրկում է և՛ տատիկին, և՛ Կարմիր գլխարկին: Թումանյա-

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 151:

⁶⁶ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տ ի իր երկեր, հ. II, էջ 162:

⁶⁷ Ն. Աղբալյան. Ը ն տրանի, Երևան, 2005, էջ 59:

⁶⁸ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տ ի իր երկեր, հ. II, էջ 119:

⁶⁹ Charles Perrault: Conte de ma Mère, l'Oye, Flammarion, 1996, p. 24.

նր խնայում է հեքիաթը լսող կամ կարդացող երեխաներին ու պատումն ավարտում է բարու հաղթանակով:

Թումանյանն առաջին հերթին բանաստեղծ է, և նրա բանաստեղծությունները սիրո, հայրենիքի մասին են: Որպես սիրերգակ՝ հիշեցնում է Մայաթ-Նովային. նրա սերը պատանեկական սիրո մաքրությունն ունի: “Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վրրա” սկսվածքով բանաստեղծությունը “Անուշ” պոեմի հատվածներից է, սակայն հետո հանվել է պոեմից և դարձել առանձին սիրո երգ, որի համար Թումանյանը հորինել է նաև մեղեդի.

Ա՛խ, ի՛նչ հեշտ են սարի վրրա
Սահում ժամերն անո՛ւշ, անո՛ւշ,
Շըվին փըչեց հովիվն ահա՛
Աղջիկն ու սերն անո՛ւշ, անո՛ւշ⁷⁰:

Հայրենասիրական երգերից՝ “Հայոց վիշտը”, “Հայրենիքիս հետ”, “Հայոց լեռներում”, “Հոգեհանգիստ” ներքին հզոր խոսվքի և մտքի հանճարեղ դրսևորումներ են: Դրանք բոլորն էլ սեղմ ծավալ ունեն, սակայն մեծ տարողություն:

“Հայոց լեռներում” բանաստեղծությունը հայ ժողովրդի անցած ուղու անխարդախ ու հանճարեղ բնութագիրն է. ամեն հայ պարտադիր այն պետք է անգիր իմանա՝ աշխարհի որ երկրում էլ նա ապրի: Բանաստեղծությունն ավարտվում է պայծառ լավատեսությամբ.

Ու մեր աչքերը նայում են կարոտ
Հեռու աստղերին,
Երկրնքի ծերին,
Թե երբ կբբացվի պայծառ առավոտ
Հայոց լեռներում,
Կանաչ լեռներում⁷¹:

Թումանյանը լայն հայացքով էր նայում հայ գրականության, մշակույթի վրա. նա շարունակ հետամուտ էր համաշխարհային գրական մեծերի գրվածքները յուրացնելու գործին՝ թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան: Բանաստեղծություններ է նվիրել Պ. Պռոշյանին, Դ. Աղայանին, Ն. Բարաթաշվիլուն, Պ. Աղամյանին, Դ. Ալիշանին, տիկին Նիմֆա Գորոդեցկուն, Վ. Բրյուսովին, Հ. Այվազովսկուն և ուրիշների: Առանձին սեր ուներ դեպի Վրաստանը, որի մայրաքաղաք Թիֆլիսը դարձել էր մշտական բնակատեղին, և որտեղ հանգչում է նրա մարմինը, իսկ սիրտը՝ Դսեղում: Նրա երազանքն էր, որ հայ ու վրաց ժողովուրդները եղբայրական ջերմության մեջ լինեն: 1919-ին է գրված “Նվեր

⁷⁰ Հո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. I, էջ 226:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 224–225:

Վրաստանի բանաստեղծներին՝ քերթվածք, որը համընկնում է Կովկասի ժողովուրդների կյանքի այն ժամանակահատվածին, երբ նրանք այլևս Ռուսական կայսրության կազմում չէին ու փորձում էին ստեղծել իրենց պետականությունները: Թումանյանը մեր ազգային էպոսի գլխավոր հերոսի շիտակությամբ Վրաստանին է մեկնում հայի բարեգործ ձեռքը և անխարդախ հոգին.

Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն Աստվածային
Արի, բարի ընկերներ,
Արարատի կողմից էն հին՝
Եղբայրական երգ ու սեր⁷²:

Թումանյանը լայնորեն օգտվել է հայ շինականի աշխատանքի երգերից, և ինչպես Յուրի Վեսելովսկին է նկատել, այդօրինակ երգերը թվում են ասված հայ գեղջուկի կողմից⁷³:

Փիլիսոփայական խորությամբ է հնչում “Հին օրհնությունը”: Մեր պապերը նոր սերնդին մաղթում են բարեկեցիկ ու խաղաղ կյանք.

Ու մեզ օրհնեցին. “Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
Բայց մեզ պես չապրեք ...”⁷⁴:

Ամենայն հայոց բանաստեղծը նաև առաջնակարգ մանկագիր է: Նրա մանկական ոտանավորներն ունեն դաստիարակչական ու ճանաչողական նպատակ: Մանկական ոտանավորների մեծ մասը դարձյալ կապվում են ժողովրդական բանահյուսության հետ՝ “Փոքրիկ երկրագործ”, “Արտուտիկ”, “Կաքավի գովքը”, “Արագիլ”, “Փիսիկի գանգատը”, “Փիսոն”, “Ծույլ աղջիկը” և ուրիշ ոտանավորներ: Հայոց այբուբենը սովորեցնելու օրինակելի ոտանավոր է “Բզեզի դպրոցը”, որն առ այսօր բեմադրվում է հայկական դպրոցներում:

Թումանյանի գրական ժառանգության մեջ նշանակալի տեղ են զբաղեցնում գրականագիտական, բանագիտական, գրաքննադատական ու հրապարակախոսական հոդվածներն ու էլույթները:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը սեփականը համարող գրողը, ցնցված երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության փաստից, 1914 թ. մինչև կյանքի վերջն ամեն ջանք գործադրել է օգնելու Արևմտահայաստանի վերապրածներին: Հասարակ հայի համար Թումանյանն Աստուծոց ուղարկված փրկիչ էր. այդ մասին պահպանվել են ժամանակակիցների բազում վկայություններ: 1918-ի մարտի 28-ին թուրքական բանակները

⁷² Նույն տեղում, էջ 325–326:

⁷³ Ю. А. Веселовский. Очерки армянской литературы и культуры. Ереван, 1972, с. 155.

⁷⁴ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. I, էջ 36:

հայտնվել էին Ղարաքիլիսայի մատույցներում: Քաղաքի բնակիչները սարսափահար փախչում են, և մի մեծ խումբ հասնում է Դսեղ՝ ապաստանում Թումանյանի հայրական տան բակում: Նա հանգստացնում է փախստականներին, հիշեցնում, թե հայերը փորձություններով անցած ժողովուրդ են և երբեք չեն հուսալքվել, որովհետև «անկործան ժողովուրդ է»⁷⁵: Գրողը փախստականներին հավաքում է խարույկի շուրջը ու սկսում պատմել առական առակի հետևից՝ մինչև կեսգիշեր, ու բոլորը հանգստացած քնում են: Գրականագետ Տիգրան Հախումյանը գիշերվա ուշ ժամին հանկարծ բացում է աչքերը ու տեսնում. Թումանյանը խառնում էր ածխացած խարույկի ածուխները և «լուռումունջ արտասվում»⁷⁶:

Նկատենք, որ բանաստեղծը 1914 թ. վերջին մեկնում է Կովկասյան ռազմաճակատ՝ Արևմտյան Հայաստան՝ ծանոթանալու համար ռուսական զորքերի հետ կողք կողքի թշնամու դեմ կռվող հայ կամավորական ջոկատների գործունեությանն ու առօրյային, հանդիպելու ռուսական բանակի հրամանատարությանը: Շրջագայելով Արևմտյան Հայաստանում՝ նա լինում է Բայազետի, Ալաշկերտի շրջաններում, Արծափում, Բասենում, Դիադինում, Ջեթկանում, Ղարաքիլիսայում, Թաղիչայում, Վանում, Սարիղամիշում, ականատես է լինում արևմտահայության ողբերգական վիճակին, պարզում է ռուս հրամանատարության վերաբերմունքը հայ կամավորական խմբերի ու հայ բնակչության նկատմամբ⁷⁷:

1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին գորավար Անդրանիկին ուղղված նամակում Թումանյանը գրում է, թե իր չորս տղաները գորավարի տրամադրության տակ են, իսկ չորս աղջիկները կկատարեն թիկունքի աշխատանքներ: Նա հավատում էր Անդրանիկի մարդասիրությանը, ազատասիրությանը և հայրենասիրությանը ու համբուրում նրա հերոսական ճակատը⁷⁸: Ռուս բանաստեղծ Սերգեյ Գորոդեցկին վկայում է. «Վանում Կ. Համբարձումյանի գլխավորությամբ մնացել էին մի խումբ հերոսներ, որոնք հույս ունեին դիմանալ այնտեղ: Նրանց մեջ էր Արտավազ Թումանյանը: Նրանք բոլորն էլ սպանվեցին քաջի մահով՝ քրդական ջոկատների դեմ ձեռնամարտելիս»⁷⁹:

Թումանյանին մեծապես հետաքրքրել են հայ դպրոցն ու հայ ուսուցիչը: Նա համոզված էր, որ հայ ուսուցիչն առաջին հերթին պետք է փայլուն իմանա իր լեզուն ու գրա-

⁷⁵ Տ. Հ ա խ ու մ յ ա ն. Հուշեր, Երևան, 1987, էջ 11:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

⁷⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ալ. Շիրվանզադե. Երկեր հինգ հատորով, հ. 5, Երևան, 1988, էջ 457–535, Լ. Կարապետյան. նշվ. աշխ., էջ 113–135, Ա. Ջաքարյան. Շիրվանզադեի հրապարակախոսական ժառանգությունից (1914–1919 թթ.), Երևան, 2008, էջ 29–72, Ս. Օվանեսյան. Встречи Ов. Туманяна с военачальниками русской армии (ноябрь–декабрь 1914 г.).– ИФЖ, 2014, № 3, с. 21–47.

⁷⁸ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տրանի, էջ 861:

⁷⁹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 886:

կանությունը: 1910 թ. հունիսի 17-ին “Հորիզոն”-ում տպագրվում է քանաստեղծի “Հայերեն չգիտեն” հոդվածը, որին Մանուկ Աբեղյանը նույն պարբերականի տարբեր համարներում պատասխանում է ծավալուն հոդվածաշարով⁸⁰ և բացատրում, թե հայ ուսուցիչներին ինչն է խանգարում ընտիր հայերեն իմանալու համար:

Թումանյանն ունեցել է գրական հակառակորդներ, որոնք քննադատել են գրողի լեզուն, ոճը, քանահյուսական նյութերին հարազատ մնալը: Գրողը վարպետ գրաքննադատի հետադարձ պաշտպանել է լեզվի և գրական սկզբունքների իր տեսակետները: Նրան քննադատել են էս, էդ, էն գործածելու համար, դրան պատասխանել է և՛ ինքը⁸¹, և՛ Վահան Տերյանը.

Թումանյանի երգերում
Կա և “էս”, և “էն”,
Բայց իզո՛ւր ես դու սրում
Ատամներդ քեն⁸²:

Տերյանը գրողի լեզվի մասին ասել է. “Այսօր Թումանյանը իր լեզուն հասցրել է այն բյուրեղանման պարզության, որը մոտեցնում է նրան Պուշկինին, և որը նրա գերագույն արժանիքներից մեկը պիտի համարվի”⁸³:

Թումանյանը մեծ դեր է կատարել հայ միջնադարը նոր օրերին ճշգրիտ ներկայացնելու համար. “Բայց մեր ուժերից վեր հո չի՝ նայել, քննել, ճանաչել մեր երեկն ու էսօրը”⁸⁴: Եվ նա քննում է Սովսես Խորենացուն, Գրիգոր Նարեկացուն, Նահապետ Քուչակին, Նադաշ Հովնաթանին ու անգուգական Սայաթ-Նովային: Անսահման գնահատելով Վ. Բրյուսովի կազմած “Հայաստանի պոեզիան” ժողովածուն՝ Թումանյանը շեշտում է. “... ամեն թյուրիմացություն փարատելու համար, էստեղ պետք է ասեմ, որ միշտ մեր միջնադարյան քանաստեղծությունն է եղած հիացման գլխավոր առարկան”⁸⁵:

Քանաստեղծի խոր հիացման առարկան են եղել Արևելքի և Արևմուտքի հանճարեղ գրողները՝ Ֆիրդուսին, Օմար Խայամը, Շեքսպիրը, Սերվանտեսը, Բայրոնը, Գյոթեն, Շիլլերը, Տոլստոյը, Պուշկինը, Լերմոնտովը, որոնցից սովորել է և որոնց գրականագիտորեն գնահատել է:

⁸⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան. Մեր դպրոցական կյանքից, Երևան, 1915:

⁸¹ Հոսի. Թումանյան. Ընտիր երկեր, հ. II, էջ 280–283:

⁸² Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու երեք հատորով, հ. II, Կազմեց և ծանոթագրեց Վ. Պարտիզունի, Երևան, 1961, էջ 98:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 288:

⁸⁴ Հոսի. Թումանյան. Ընտրանի, էջ 461:

⁸⁵ Հոսի. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. VII, Երևան, 1995, էջ 470:

Թումանյանն առաջնակարգ թարգմանիչ է: Հատկապես գերազանց են ռուս գրողներից կատարված թարգմանությունները: Բավական է ռուսական բնօրինակներին համեմատել Պուշկինի «Չմոռան իրիկունը», Լերմոնտովի «Մծիրին»: Նա թարգմանել է տարբեր ժողովուրդների հերոսական էպոսներից հաստատվածներ: Մեծ սիրով է թարգմանել սերբական էպոսից: Բացատրել է, թե ինչու է սերբ արքայազն Մարկոն անհաշտ կռիվ հայտարարում թուրքերին. «Էպոսի մեջ դա արքայազուն Մարկոն է, իսկ հետագայում էն սերբ հայդուկներն էին, որոնք, իրենց սեփական ուժերի վրա դրած իրենց փրկության հույսը, դուրս եկան իրենց լեռներն ու հայտարարեցին միանգամայն ընդամիշտ թուրքի դեմ»⁸⁶:

Թումանյանի եզակի հասարակական գործչի ունակություններն առավել ամբողջական դրսևորվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդող տարիներին: Գերմարդկային ջանքերով փորձում էր օգնել հայ գաղթականներին, գումարներ հավաքում նրանց սովամահությունից փրկելու համար: Նա եռանդուն ձևով ուղղորդել է Ազգային բյուրոյի աշխատանքները, որի նպատակն էր Արևմտահայաստանի և նրա բնիկ տերերի ողբերգական վիճակի կարգավորումը: Իրատեսորեն է վերաբերել ազգային խնդիրներին և հաճախ հիասթափվել բյուրոյի անդամների արկածախնդրությունից:

Հեռանալով Ազգային բյուրոյից՝ 1917-ին Թումանյանը ձեռնամուխ է լինում Հայկազյան ընկերության կազմակերպման աշխատանքներին: Ազգանպաստ մեծ գործունեություն է ծավալում Հայ հայրենակցական միությունների միության նախագահի պաշտոնում: 1918 թ. աշնանից մինչև 1919 թ. ամառը գլխավորում է «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» աշխատանքները⁸⁷: Հիմնում է Հայ Օգնության Կոմիտեն (ՀՕԿ), սակայն հետո հրաժարվում է այն ղեկավարելուց: Երևանի փողոցում ընկած սովամահ ու ցնցոտիապատ մարդու դիակն այնպես է ազդում նրա վրա, որ ՀՕԿ-ի ժողովում նա հայտարարում է. «Երբ մի ժողովուրդ սովամահ է լինում փողոցներում, պետք է թողնել ամեն ինչ, մոռանալ ամեն բան և գնալ նրան փրկելու»⁸⁸: Թումանյանն ամիսուկես Կ. Պոլսում ծավալում է ազգագուտ գործունեություն, որի շնորհիվ միավորվում են աշխարհասփյուռ հայ մտավորականները, տարբեր կուսակցությունները, աշխուժանում է ՀՕԿ-ի գործունեությունը:

Թումանյանի ողջ ստեղծագործության պսակը եղել և մնում են քառյակները. դրանք համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներ են: 1919 թ. փետրվար-մարտին

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 271:

⁸⁷ Մանրամասն տե՛ս Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Կազմող, առաջ. և ծանոթ. հեղինակ Անուշավան Զաքարյան, Երևան, 2005:

⁸⁸ Լ. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 253:

Թիֆլիսում մեծ հանդիսավորությամբ նշվում է գրողի ծննդյան 50-ամյակը: Ս. Գորոդեցկու գլխավորած Թիֆլիսի “Բանաստեղծների համաքարության” ուղերձում Թումանյանը բնորոշվում է որպես “տիեզերքի քուրմ և մարդկության խիղճ”⁸⁹: Սրանք ճշգրիտ գնահատականներ են: Բանաստեղծի քառյակներն ունեն փիլիսոփայական խորք, դրանք հանճարեղ են ինչպես Դավիթ Մարգարեի սաղմոսները, ու մարդը դրանք կարդալով՝ հոգեպես հարստանում է: Թումանյանի քառյակները նրա քրիստոնեական մարդասիրության դրսևորումներն են. դրանք յուրօրինակ աստվածային պատվիրաններ են, հավերժական ճշմարտություններ: Այդ քառյակներում չկան ազգեր, պետական սահմաններ, կա մարդն անցավոր, և կա հավերժական Ոգին: Բանաստեղծի քառյակներն ուղղված են ապագայի բոլոր մարդկանց: Մի թե արդիական չի հնչում այսօր.

Բերանն արնոտ Մարդակերը էն անբան
 Հազար դարում հազիվ դառավ Մարդասպան.
 Ձեռքերն արնոտ գրնում է նա դեռ կամկար,
 Ու հեռու է մինչև Մարդը իր ճամփան⁹⁰:

Քառյակներում Գր. Նարեկացու նման Թումանյանը շարունակ մտածում է Տիեզերական Ոգու մասին և փորձում է հաղորդակցվել նրա հետ.

Ամեն անգամ Քո տըվածից երբ մի բան ես Դու տանում,
 Ամեն անգամ, երբ նայում եմ, թե ինչքա՛ն է դեռ մընում,-
 Չարմանում եմ, թե՛ ո՛վ Շոայլ, ինչքա՛ն շատ ես տըվել ինձ,
 Ինչքա՛ն շատ եմ դեռ Քեզ տալու, որ միանանք մենք նորից⁹¹:

Քառյակներում բանաստեղծը խոստովանում է, որ ինքը լույս տալով է սպառվել և իր համար անցավոր երկրի փառքը չի եղել կարևորը, այլ հավերժականն է գերազույնը.

Տիեզերքում աստվածային մի ճամփորդ է իմ հոգին.
 Երկրից անցվոր, երկրի փառքին անհաղորդ է իմ հոգին.
 Հեռացել է ու վերացել մինչ աստղերը հեռավոր,
 Վար մնացած մարդու համար արդեն խորթ է իմ հոգին⁹²:

⁸⁹ А. Закарян. Тифлисский “Цех поэтов” Сергея Городецкого и сборник “Акмэ”. Ереван, 2011, с. 17.

⁹⁰ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. II, Երևան, 1990, էջ 24:

⁹¹ Ն ո յ ն տ եղ ու մ, էջ 50:

⁹² Ն ո յ ն տ եղ ու մ, էջ 61:

Տեղին է հիշել նույնպես գեղատեսիլ Լոռու զավակ Հրանտ Մաթևոսյանի խոսքերը. «Թումանյանով մենք կանք: Առանց Թումանյանի՝ մենք չկանք»⁹³:

Արևմտահայաստանի կորուստը, մեկուկես միլիոն հայերի ցեղասպանությունը, Արտավազդ որդու ողբերգական մահը ցնցում են զգայուն բանաստեղծի ներաշխարհը և պատճառ դառնում անբուժելի հիվանդության:

Հովհ. Թումանյանը վախճանվում է 1923 թ. մարտի 23-ին Մոսկվայի հիվանդանոցներից մեկում: Արեգ որդու խնդրանքով մեծ մարդասերի սիրտը հատուկ հեղուկի մեջ դրված հանձնում են որդուն: Բանաստեղծի սիրտը Ավ. Իսահակյանի խորհրդով է թաղված հայրենի Դսեղում:

Թումանյանը հանգչում է Թբիլիսիի հայ գրողների պանթեոնում: Նա մենակ չէ. նրա կողքին են Բաֆֆին ու Սունդուկյանը՝ ինքը մեջտեղում: Այդ երեք մեծերը և նրանց շրջապատում եղած հայ գրողների միանման շիրիմները լուռ վկայում են, թե որքան հարուստ է եղել հայ հոգևոր կյանքը XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին կեսին Թիֆլիսում: Ամեն հայ Թբիլիսի այցելելիս ուղղակի պարտավոր է այցելել հայ ժողովրդի ոգին մարմնավորող Հովհ. Թումանյանի սուրբ շիրիմին և ծաղիկներ դնել:

ОВАНЕС ТУМАНЯН – НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ АРМЯНСКОГО НАРОДА

АЭЛИТА ДОЛУХАНЯН

Резюме

Ключевые слова: Ованес Туманян, многожанровый, поэт, прозаик, публицист, литературовед, переводчик, общественный деятель, фольклор, баллада, четверостишие, поэма.

Ованес Туманян (1869–1923) является тем писателем, который сопровождает армянина с детства до глубокой старости. Он родился, чтобы укрепить национальный дух армянина и внедрить в его сущность христианское человеколюбие, чтобы сохранить ярким образ армянского народа в грядущих веках. Туманян – мудрый пророк, у которого должны учиться не только армяне, но и все цивилизованные нации мира.

Многочисленные литературоведы посвящали объемистые исследования его жизни и творчеству. Следует особо выделить большой вклад академика Эдварда Джрбашяна в деле многостороннего, подробного исследования жизни и творчества Туманяна и оценки его места в перспективе армянской и всемирной литературы.

⁹³ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Ը ն տր ա ն ի, էջ 8:

Ов. Туманян – многожанровый писатель: поэт, прозаик, публицист, литературный критик, переводчик, фольклорист и литературовед. Среди венцов его литературного наследия следует отметить незабываемые и тематически разнообразные поэмы и четверостишия. Он также был единственным в своем роде как общественный деятель.

Ов. Туманян покоится в Пантеоне армянских писателей в Тбилиси. Посещая Тбилиси, каждый армянин просто обязан посетить святую могилу воплотившего дух армянского народа Ованеса Туманяна и возложить цветы.

HOVHANNES TUMANYAN – THE NATIONAL SPIRIT OF THE ARMENIAN PEOPLE

AELITA DOLUKHANYAN

S u m m a r y

Key words: Hovhannes Tumanyan, multi-genre, poet, prosaist, publicist, literary critic, translator, public figure, folklore, ballad, quatrain, poem.

Hovhannes Tumanyan (1869–1923) is the writer who accompanies an Armenian from his childhood to his old age. He was born to strengthen the national spirit of the Armenians and introduce Christian philanthropy into their essence, in order to preserve a vivid image of the Armenian people in the coming centuries.

Numerous literary scholars devoted voluminous studies to his life and oeuvre. Particular mention should be made of the great contribution of Academician Edward Jrbashyan to a comprehensive, detailed study of the life and work of Tumanyan and the appreciation of his place in the perspective of Armenian and world literature.

Tumanyan is a multi-genre writer: poet, prose writer, publicist, literary critic, translator, folklorist and literary scholar. One of the crowns of his literary heritage is his unforgettable and thematically varied poems and quatrains. He was also unique as a public figure.

Tumanyan rests in the Pantheon of Armenian writers in Tbilisi. Visiting Tbilisi, every Armenian is simply obliged to visit the holy grave of Hovhannes Tumanyan, who embodied the spirit of the Armenian people, and to lay flowers.